

Kimliksiz vatandaşlık mümkün mü?

İkbal Vurucu*

Öz

Vatandaşlık yaklaşımlarındaki değişimlerin kaynağı uluslararası göçler, savaşlar, küreselleşme ve post-modern felsefe olarak belirlemekte ve ulus-devlet vatandaşlığı çok-kültürlü/anayasal/dünya/küresel vatandaşlık gibi yaklaşımlarla ikame edilmesi talep edilmektedir. Bunun yanı sıra vatandaşlık, çoğulcu etnik/kültürel kimliklerin, cinsel tercihlerin ve toplumsal rollerin hak ve özgürlük talepleri için önemli bir hareket noktası olarak öne çıkmaya başlamıştır. Ulusal vatandaşlık eleştirmenleri, artık, vatandaşlığın ulus-devletin egemen paradigmalarına bağlı şekillenen klasik tanımları ve göndermeleriyle kavramanın imkânsız olduğunu iddia eder. Vatandaşlığın toplumsal değerlerden arındırılması gerektiği varsayımı beraberinde anayasal yurtseverlik gibi kuramlara yerini bırakılması talep edilmektedir. Modern ulus-devletlerde vatandaşlık bireyle devlet arasındaki hukukî ve siyasî ilişki olarak tanımlanmaktadır. Millî kimlik, egemenlik, haklar, ulus-devlet, demokrasi modern vatandaşlığın bileşenlerini oluşturur. Bu kavramların her biri aynı zamanda bir değere içkindir. Bu noktadan hareketle vatandaşlık da söz konusu siyasal ve toplumsal değerlere bağlıdır. Bu çalışmada vatandaşlığın siyasal kimlik boyutunun bir vechesini teşkil eden vatandaşlık-kimlik ilişkisi tartışılacaktır. Bu bağlamda vatandaşlığın yerel, etnik, kültürel kimliklerden soyutlanarak evrensel bir form kazanması gerektiği yönündeki yaklaşımlar eleştirel açıdan ele alınacaktır. Bu çalışmanın amacı da birey temelli ulusal vatandaşlık ile grup temelli çok-kültürlü/küresel/anayasal vatandaşlık kuramlarının siyasal ve toplumsal alanı düzenleme varsayım ve argümanlarını tartışmaktır. Temel varsayımımız ulus-devletin vatandaşlık nosyonunun, ülkenin tarihsel ve kültürel değerlerinden arınık olamayacağıdır. Bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış ve eleştirel söylem analizinden destek alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ulusal vatandaşlık, çok-kültürlü/anayasal vatandaşlık, kimlik, millî kimlik, ulus devlet, millet

Is citizenship possible without identity?

Abstract

The source of the changes in citizenship approaches appears as international migrations, wars, globalization and post-modern philosophy, and it is demanded that nation-state citizenship be replaced by approaches such as multicultural / constitutional / world / global citizenship. In addition, citizenship has come to the fore as an important starting point for the rights and freedom demands of pluralist ethnic / cultural identities, sexual preferences and social roles. Critics of national citizenship argue that it is now impossible to grasp the classical definitions and references of citizenship shaped by the dominant paradigms of the nation-state. The assumption that citizenship should be purified from social values is demanded to be replaced by theories such as constitutional patriotism. In modern nation-states, citizenship is defined as the legal and political relationship between the individual and the state. National identity, sovereignty, rights, nation-state and democracy constitute the components of modern citizenship. Each of these concepts is also inherent in a value. From this point of view, citizenship is also dependent on the said political and social values. In this paper, citizenship-identity relationship, which constitutes one aspect of the political identity dimension of citizenship, will be discussed. In this paper, citizenship-identity relationship, which constitutes one aspect of the political identity dimension of citizenship, will be discussed. In this context, the approaches that citizenship should gain a universal form by isolating it from local, ethnic and cultural identities will be critically analysed. The aim of this study is to discuss the political and social organizing assumptions and arguments of individual-based national citizenship and group-based

* Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Acıpayam Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, E-posta: ivurucu@pau.edu.tr, ORCID ID:0000-0001-9680-2320

multicultural / global / constitutional citizenship theories. Our basic assumption is that the notion of citizenship of the nation-state cannot be devoid of the historical and cultural values of the country. In this study, literature review method was used, and support was obtained from critical discourse analysis.

Keywords: National citizenship, multicultural/constitutional citizenship, identity, national identity, nation state, nation

Giriş

Çalışmada vatandaşlığın siyasal kimlik boyutunun bir veçhesini teşkil eden vatandaşlık-kimlik ilişkisi tartışılacaktır. Vatandaşlığı, anayasal, çokkültürcü ve dünya vatandaşlığı şekillerinden biri ile tanımlamak, esas itibarıyla günümüz demokratik toplumlarında siyasal kimliği yeniden belirlemek girişimini ifade eder. Bu yaklaşımın ulusal vatandaşlıktan ayrılan yönü, nesnesi olarak “milleti/ulus”u değil toplumsal grupları almasıdır. Benzerliği ise, iki yaklaşımın da bir “siyasal kimlik” öngörmesidir. Bir devlet sınırları içindeki bütün etnik, dini, kültürel, cinsel grupları ve sosyal statüleri siyasal ve hukuki açıdan eşitleyen/kapsayan ulusal vatandaşlık yaklaşımı yerine, söz konusu farklılıkları “bastırılmış/eritilmiş/yok edilmiş” kabul ederek, “eşit vatandaşlık” politikasıyla grup haklarının siyasal tanınması anlayışını hâkim kılmak amaçlanmaktadır. Söz konusu ulusal vatandaşlık karşıtı vatandaşlık modelinin birbirini tamamlayıcı mahiyette olan önermeleri şunlardır: (1) Vatandaşlık, herhangi bir etnik, dinsel veya kültürel kimliğe referansla tanımlanmamalı; bu kategorilere ilişkin herhangi bir ima da içermemelidir. (2) Toplumun çoğul yapısında mevcut olan bütün farklılıkların kendilerini ifade, koruma, geliştirme ve yayma hakları güvence altına alınmalı; bu hakların kullanımı için gerekli toplumsal vasat sağlanmalıdır. (3) Kamu otoriteleri, kimlikler karşısında nötr bir pozisyonda olmalı; açık ya da gizli bir biçimde kimlikler karşısında tarafsız bir tutum içerisinde bulunmaktan kaçınmalıdır. (4) Vatandaşlık, ulus-devletin zincirlerinden kurtarılmalıdır; ulus-devlet siyasal katılımın önünde bir engeldir ve bu sebeple siyasal katılımın genişletilmesi için vatandaşlığın ulustan arındırılması gereklidir. Sayılan önermeler temelinde biçimlenecek vatandaşlık yaklaşımı ulus-sonrası vatandaşlık ve ulustan arındırılmış vatandaşlık olarak tanımlanmaktadır (Erdem, 2012; Kadıoğlu, 2008).

Çalışmada belirtilen her iki vatandaşlık yaklaşımı açıklanarak karşılaştırmalı bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmıştır.

1. Kimlik

Kimlik kavramının kullanımı toplumun gündelik yaşamında “nüfus cüzdanı”nı ifade etmesiyle akademik alandaki işlevi bakımından belirgin bir farklılık taşımakla birlikte “kim olduğumuzu” göstermesi açısından benzerlik taşımaktadır. Akademik alanda kimlik, etnik farklılıklar başta olmak üzere bireyin dinî, kültürel, cinsel farklılıklarını çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla kimlik bireysel ve kolektif boyutu söz konusu olan bir olgudur. Aslında kimlik bir kişinin veya grubun hem kendini tanımladığı hem de diğer kişi ve gruplardan farklı gördüğü özgünlüğüdür. Kimliğin görünen işlevi ötekilerden ayırmasıdır. Bireyin kimliğinin oluşumunda bireyler arası ve bireyin grupla ilişkileri, kolektif kimliğin oluşumunda da kolektifler arası ilişki belirleyicidir. Bu ilişkinin etkileşim gücüne, niteliğine ve yoğunluk derecesine göre kimliğin değişimi ortaya çıkar. Değişim ötekiyle ortaklıkların kurulması, yaratılması yönünde olduğu gibi farklılaşma yönünde de olabilir.

Zamana ve mekâna bağlı olarak kimlik içeriklendirilir. Tarih ve dil kimliğin bu vasfını inşa eder. İlişki, iletişim ve etkileşim tarih ve dilin başat belirleyici olduğu bilişsel evren tarafından kurulur. Özakpınar’a (2008, s. 23-24) göre; insanların zihinleri şimdiki zamanının kuşatması altında olsa da düşünceleri tarihsel bir perspektif içinde oluşmaktadır. Her bireyin tarihsel perspektifi; bilgiler, kişisel anılar ve deneyimlerin psikolojik yansımaları tarafından belirlenmekte, “şimdiki zamanın olaylarıyla karşılaşan insanların tutumları, görüşleri,

reaksiyonları ve genel olarak davranışları, bu tarihsel perspektif içinden süzülerek ortaya çıkmaktadır.

2. Değer bağımlı özgünlük ve değerden bağımsız evrensellik

Vatandaşlık üzerine yürütülen bilimsel araştırmalarda ortaya konulan vatandaşlık tipolojileri kuramlaştıranların mensup bulunduğu sosyo-politik ve kültürel bağlama göre, tarihsel bir perspektife bağımlı olarak, inşa edilmektedir. Fransız ve Alman vatandaşlık modellerinden hareketle, Brubaker'ın (2009) karşılaştırmalı titiz tarihsel sosyolojik çalışmasında yetkin biçimde gösterdiği gibi, özellikle son iki yüzyıllık modernleşme sürecinde uluslaşma ve devletleşme birbirinden ayrı ve hatta zıt ulusallık ve ulusal bilinç modelleri geliştirilmiştir. Bu modeller, tarihsel özgünlük, devlet, toplum ve birey ilişkilerini de özgünleştirmiş; ayrılmaz biçimde tarih, toplum, kültür bağımlı kılmış ve süreç sonunda da kimliği yaratmıştır. Aslında bu iki vatandaşlık modeli bir "Almanlık" ve "Fransızlık" kimliği kuramıdır. Fakat bu kimlik kuramı sabit, değişmez bir öz değildir; sosyo-politik ve kültürel değişmeye bağlı olarak sürekli bir yenilenme içindedir. Brubaker tarihsel süreç içinde vatandaşlıktaki kapsayıcı ve dışlayıcı tutumdaki değişimi devletin büyümesine ve küçülmesine bağlı olarak ülke içindeki sorunların çözümünde de tezahür eden "yapıcı" karakterde görür. Kısacası farklı açıklama modelleri içeren vatandaşlık da tarihselliğe içkin olarak değer bağımlı olarak belirmekte ve işlev görmektedir.

Tarihe ve topluma gömülü olan vatandaşlık olgusu, bu özelliğine bağlı olarak özgün yani kimlik bağımlıdır. Birey, vatandaşın devletle olan ilişki formu açısından evrensel bir özellik sergilese de bu ilişkinin mahiyeti, gelişimi ve toplumsal işlevi açısından özgündür. Her ülkenin farklı vatandaşlık uygulamaları da bu önermeyi desteklemektedir.

3. Yurttaşlığın ulusal karakteri

Parekh'e (2002, s. 229-249) göre; "toprak" "çağdaş devlet"te işlev açısından eşsiz bir öneme sahiptir. Metafizik bir değer atfedilen toprak, devletin maddi formudur veya vücududur. Vatandır. Uluslararası alanda, üyelerinin ya da yabancıların aklında nerede başlayıp nerede bittiğine ilişkin hiçbir şüphe yoktur. Çünkü açık ve net bir şekilde sınırlar işaretlenmiştir. Bu toprak sınırları üyelerine coğrafi ve politik kimlik vererek metafizik bir sabitleme sağlar. Devletin belirlenmiş bu sınırlarına girmek diğer varlık simgelerinin ihlali ve onun yargı alanına ve yetkisi altına girmek demektir. Vatandaşlık tarihine baktığımızda kavramın içeren ve kapsayan bakımından sürekli genişleyen bir çizgide varlığını sürdürdüğü ve bu açıdan esnek ve sorun çözücü bir işleve sahip olduğu görülebilmektedir. Nitekim Marshall'ın literatürde klasik haline gelen çalışması da sürekli kendilerini yenileyen ve kapsayıcı özelliğini kazanan yurttaşlığı İngiliz yurttaşlığı merkezinde ele alır. Vatandaşlığın gündemdeki bütün modellerinde, yurttaşların haklarında sürekli bir artış, dâhil etme olduğu görülür. Bu yüzden vatandaşlık olgusu, varlığını, işlevini ve önemini her türlü şiddetli eleştiri ve toplumsal-siyasal değişim dönemlerinde koruyabilmektedir. Bunun bir başka nedeni de "özünde" eşitleyici, kapsayıcı ve yurttaşların aidiyetini tahkim eden bir grup kimliği ortaya koyabilme becerisindedir.

Vatandaşlık olgusunun tarihsel süreç içerisinde nasıl tanımlandığı ve vatandaşlığı belirleyen ölçütlerin ne olduğu ve günümüze kadar uğradığı değişimler ülkelerin tarihsel tecrübelerine göre farklılık gösterebilmektedir. Bu durum, vatandaşlık olgusunun, formunun evrenselliğine rağmen mahiyetindeki özgünlüğe göndermede bulunur. Her ülkede vatandaşlık yaklaşımlarını biçimlendiren "evrensel sebepler" uluslararası göçler, savaşlar, küreselleşme olsa da bunların etkileme gücü ve yönü ülkenin nesnel koşulları ve buna bağlı olarak öznel koşulları tarafından belirlenir. Örneğin Suriye iç savaşından etkilenme açısından Avrupa ile Türkiye'nin aynı konseptte değerlendirilmesini imkânsız kılar. Çünkü demografik, kültürel, dini, ekonomik, toplumsal ve kriminal unsurlar göçün iki bölgeye etki düzeyini, işlevini,

sonuçlarını belirlemektedir. Nihai olarak ulus-devletlerin bu göç süreçlerine tepkileri ve çözüm önerilerinin de aynı olması mümkün görülmemektedir. Bu noktada Suriyeli göçünü, Türkiye'nin ve Avrupa'nın farklı tarihsel ve toplumsal uygulamalara muhatap olan ulus-devlet dinamikleri ve vatandaşlık paradigması çerçevesinde değerlendirmek sağlıklı bir analiz için gereklidir. Bu belirleyici farklılığı göz ardı eden bir yaklaşım metodolojik bir sorun yaratma potansiyeli taşımaktadır.

4. Ulus, ulus-devlet ve vatandaşlık

Ulus-devlet ve vatandaşlık modern toplumsal-siyasal formlar olarak birbirine bağımlı olgulardır. Ulus-devletin doğuşu ve gelişimi vatandaşlığın doğuşu ve gelişimi ile yöndeş süreçlerdir. Ulus-devletin kapsayıcı, eşitleyici, diğer uluslardan farklılaştırıcı niteliği vatandaşlık kurumunun işlevidir. Bu açıdan vatandaşlık, devlet sınırları içindeki bütün bireyleri kapsamaktadır. Farklılaştırıcılığı ve dışlayıcılığı, kimliğinin sınırları; yani diğer devletin sınırları ile gerçekleşmektedir. Ulus-devletin tasfiye ederek üzerine yerleştiği feodal toplum ve imparatorluk dönemi çoklu, hiyerarşik yani eşitsizlik üzerine kurulu bir düzendir. Ulus-devlet ise, bütün toplum üyelerinin birey merkezli olarak görülerek eşitlendiği aynı hak, özgürlük ve sorumluluğun sağlanmaya çalışıldığı bir sistemdir ve bu nitelikleri “vatandaşlık kurumu” ile ikame edilmiştir. Vatandaşlık, hiyerarşik toplumsal grup yapılarının/statülerin işlevsizleşerek tasfiye edilmesini ve toplumda bireyler arası eşitliğin kurulmasını sağlamıştır. Ordu, vergi sistemi, eğitim, kentleşme, sanayileşme, bilimin gelişmesi gibi yenilikler modern devletin yeni bir toplum ve siyasal kimlik, entegrasyon biçimi geliştirmesine yol açmıştır. Koşut olarak hukukun üstünlüğünün sağlanması, eşitlik ilkesini getirmiştir.

Vatandaşlığın gelişmesi, toplumun değişmesi, kentleşme ve sanayileşmenin güçlenmesi ile ulusal kimlik belirleyici/baskın kimlik konumuna erişmiştir. Bununla birlikte ulusal kimliğin ana amacı farklılıkları “yok etmek” olmadığını hukuki ve siyasi açıdan “eşitlemek” olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. “Hukuki ve siyasi eşitlik” karakteri bugün de ana ayırıcı kimlik statüsü vasfını sürdürmektedir. Ulusal kimliğin devletin kimliği olması, diğer devletler karşısında da milli bir kimlik statüsünü kazanmasını sağlamıştır. Avrupa tarihi, farklı toplumsal bağlamlarda, değişen düzeylerde olmak üzere, vatandaşlık haklarının farklı toplumsal katmanların, genişleyen hak ve özgürlüklerden yararlanması sürecinin, aynı siyasal birlik içine alınan kasaba, kent ve eyaletlerin kültürel olarak sürekli türdeşleşmesi, giderek daha türdeş nüfus yapılarına kavuşmaları süreciyle paralel gittiği bir deneyime sahiptir (Kaygusuz, 2005, s. 205). Eğitim ve sanayileşmenin sağlamış olduğu toplumsal ve kültürel değişimin bir sonucu olan türdeşleşme veya entegrasyon doğal bir süreç olmakla birlikte doğrudan siyasi otoritenin merkezileşme politikası güttüğünü de akılda tutmak gerekmektedir. Modernliğin bu doğal entegrasyon işlevi, ABD ve bazı Avrupa devletlerinde asimilasyonun bir devlet politikası olarak uygulandığı gerçeğini değiştirmemekle birlikte asimilasyonun bu ülkelerde tamamen istenmeyen bir politika olduğunu düşünmek de mümkün değildir. Ulus-devletlerin etnik/kültürel kimlikleri yok ettiği ve yeni vatandaşlık kavrayışlarının bu kimlikleri tanıması gerektiği iddiası, kendi içinde ciddi çelişkiler içermektedir. Ulus-devletin suçlandığı “asimile etti”, “yok etti” gibi yargılar sonrası “tanınma” dan bahsedilmesi aslında söz konusu farklılıkların “yok edilmediği” aksine varlıklarının “görmezden gelindiği” anlamına gelir ki; bu durum da eşitlik politikasının bilinçli bir uygulamasıdır. Ulusal kimliğin varoluş amacı toplumsal hiyerarşiler karşısında eşitlik sağlamaktır. Bu sebeple tekrar cinsel, etnik, kültürel merkezli egemenlik üzerinden bir eşitlik talep etmek pre-modern dönemin eşitsizliğinin özgürlük adına talep edilmesi anlamına gelir. “Eşitlik, hiyerarşik yapıyı yok eder ve demokrasi, hiyerarşik yapı ile birlikte bulunamaz. Zira demokrasi, vatandaşların egemenliğine dayanan bir siyasal rejim olduğu için eşitlik ve özgürlüğün olmadığı hiyerarşik toplumsal yapılarda egemenlik, farklı toplumsal sınıflar eliyle kullanılır” (Gündoğan, 2016, s. 5). Etnik, kültürel, dini, cinsî, ırkî, kimlikleri siyasal bir egemenliğin bölündüğü alanlar olarak görmek/talep etmek

ulus-devletin ve vatandaşlık kurumunun varlık sebebini inkâr anlamına gelir. Üstelik Ortaçağ toplumsal formasyonuna yani hiyerarşik toplumsal düzene dönüştür ki; bu da hak ve özgürlükler alanındaki kazanımların kaybı demektir. Schnapper, demokratik ulus fikrini yaratıcı bir ütopya olarak görür. Etnik ya da dinsel-etnik ihtirasları aşmaya, çatışmaları hukukla çözümlenmeye çaba gösterir, ama bununla birlikte, kaçınılmaz olarak, cemaat fikrine çağrıda bulunur (1995, s. 13-14). Kısacası, tarihten bugüne değişime uğrayan ulus devlet yapısı daha eşitlikçi bir görünüme kavuşmuştur. Her ne kadar göç ve küreselleşmenin etkisi ile gittikçe daha da heterojenleşen ve çok kimlikli bir yapıya dönüşen ulus-devletlerin zayıfladığı, eski türdeş niteliklerini kaybettiği, milliyetçiliğin ve muhafazakârlığın arttığı iddiaları dillendirilse de bu eleştirilerde “ulus-devlet ve milleti” var eden, bu yapılara içkin “özlerin” göz ardı edildiği görülebilmektedir. Eleştirmenleri, ulus-devlet ve millet konusunda ön kabul olarak bazı varsayımlardan hareketle bu eleştirileri ortaya koymaları çıkmazın da kaynağını oluşturur. Ulus-devletin başlangıcından itibaren etnik-kültürel türdeşliğe dayandığı-amaçladığı varsayımı, türdeşliğin vatandaşlık kurumu üzerinden sağlanması gerçeğini göz ardı etmektedir. Başlangıcından bugüne etnik, kültürel farklılıklar varlığını sürdürdükleri içindir ki, bugün hak talep edilen gruplardan bahsedilebilmektedir. Burada ulus-devletin öznesi kültürel, toplumsal, dini gruplar değil siyasal/hukukî birey/vatandaştır.

Bu noktada Habermas’ın ulus ve entegrasyon konusundaki görüşlerine başvurmak sorunun anlaşılabilirliği ve açıklanabilirliği açısından işlevsel bir araç olabilir. Habermas, ilk modern devletin demokratik bir cumhuriyete dönüşmesinde, “ulus buluşunun”, katalizör rolü oynadığını ulusçu öz-kavrayışın, yönetilenlerin siyasî anlamda aktif birer vatandaşa dönüşebileceği yapıyı sağlayan kültürel içeriği oluşturduğunu, bir “ulus” a ait olmak düşüncesiyle, o ana kadar birbirlerine yabancı olan kişiler arasında dayanışmacı bir ilişki kurulduğunu vurgular. Ona göre, ulus-devletin sağladığı en önemli şey, iki soruna bir kalemde çözüm bulmasıydı: Yeni bir *meşruluk* temelinde, sosyal entegrasyonun yeni, daha soyut bir biçimini olanaklı kılmıştı. Toplumsal entegrasyon sorunu da basitçe, kentleşme ve ekonomik modernleşme, mal ticaretinin, haberleşme ağının ve insanlar arası ilişkinin yayılması ve hızlanmasından kaynaklanmıştı. Halk, yerel aidiyetlerden koparılmış ve bununla birlikte coğrafi açıdan dağıtılmıştı. Habermas bu iki tahrikçi gelişmeye ulus-devlet vatandaşlarının siyasî seferberliğiyle yanıt verdiğini söyler. Çünkü gelişen ulus bilinci, toplumsal entegrasyonun daha soyut bir biçimini, değiştirilen siyasî kararlar yapısıyla ilişkilendirmeyi olanaklı kılmıştı. Yavaş yavaş hayata geçirilen demokratik katılım, devlet vatandaşlığı statüsü kavramıyla yasalarca sağlanan dayanışmacılığa yeni bir bakış kazandırır; aynı zamanda da devleti, meşruluğun laik bir kaynağına götürür. Aynı zamanda devlet mensupluğu, artık bir devlet gücünün altında olmak anlamına gelmiyordu. Ulus, demokratik hukuk devletine geçişle siyasî egemenliğe katılacak vatandaşlarca oluşturulan bir üyeliğe dönüşmüştü (Habermas, 2012, s. 19-20). “Modern devleti milli devlet haline getiren, bir ‘milletin’ sembolik şekilde inşa edilmesidir” tespitini yapan Habermas, milli şuurun, modern hukuk biçimleri içinde inşa edilmiş olan teritoryal-devlete vatandaşlar-arası dayanışmayı tesis edebilecek zemini temin ettiğini vurgular. Topluluk içinde kurulan bağların yeni ve mücerret bir dayanışma biçimine dönüştüğünü ve aynı “millete” mensup olanların, şahsen yabancı olsalar bile, kendilerini “feda” edecek kadar birbirlerine karşı sorumluluk duyduklarını belirtir. Örneğin, askerlik hizmeti yapmak veya bölüşüme tesir eden verginin yükünü taşımak gibi (2002, s. 81). Habermas’a göre, en üst yönetim organı olarak tanımlanmış halktan, öz-kavrayışı doğrultusunda, öz-bilinçli devlet vatandaşlarının oluşturduğu bir ulus elde edilmeseydi, bu biçimdeki hukuksal-siyasî yeni düzenleme, harekete geçirme ve biçimsel yapılandırılmış cumhuriyet düzeni içerisinde yaşama isteği gücünden yoksun kalırdı. Bu türden siyasî bir seferberlik için, kalplerde ve gönüllerde inanç oluşturan, halk egemenliği ve insan haklarından daha güçlü bir düşünceye gerek duyulmuştu. İşte bu boşluğu, ulus düşüncesi doldurur. Devlet toprakları üzerinde yaşayanlara, hukuksal ve siyasî yollarla yeni bir bilinç, yani birbirine ait olma bilincini kazandıran bu

düşüncedir. Sadece, ortak köken, dil ve tarih anlayışı etrafında kristalleşen ulus bilinci, başka bir deyişle, “aynı” halka ait olma bilinci, yönetilenleri, tek bir siyasî kamunun vatandaşlarına-*birbirlerine karşı* sorumluluk duyabilen üyelere-dönüştürür. Ulus ya da millî ruh-kolektif kimliğin bir bakıma ilk modern biçimi-, hukuksal yapılanmış devlet biçimini, kültürel öz ile biçimlendirir. Üstelik eski bağlıkların yeni ulus bilinci içinde eritilmesi bir süreç olarak devam etmektedir. Bu sürecin sonunda devlet vatandaşlığı hem vatandaşlık haklarına sahip olma hem de kültürel tanımlanmış bir topluma ait olma statüsünü elde eder. Devlet vatandaşlığı haklarında bu kültür boyutu olmasaydı, ulus-devlet daha gelişim aşamasında, demokratik devlet vatandaşlığının yapılandırılmasını ve sosyal entegrasyonun bu yeni soyut düzeyini oluşturacak bir güce sahip olamazdı (Habermas, 2012, s. 21).

Ulus-devletin siyasal katılıma engel olduğu ve siyasal katılımı genişletmek için vatandaşlığın ulustan arındırılması gerektiği görüşü (Kadioğlu, 2008, s. 31) sıkça dile getirilmeye başlanırken temelinde “siyasal katılımı genişletme”nin yer aldığı bu gerekçe, bireysel bir katılım değil kolektif bir katılım üzerinden kendini temellendirmektedir. Kadioğlu’nun referans aldığı Sassen “Ulustan arındırma” ile ulusal olanın içinde gerçekleşen bir dönüşüme işaret ederken “ulusal olanın” yok olması veya tasfiyesini değil yine aynı aidiyet evreni olan “ulusal olanın kendi içinde dönüşümüyle ilgili olması” açık olarak Kadioğlu’nun kullanımından farklılaşmaktadır. Kadioğlu, “Türk” yani “ulusal olanın” parçalanması şeklinde bir kullanım benimser. Hatta ilgili makalesi “Türk ulusal kimliğini ayırttırmaya yarayan ‘ötekilerin’ portresi” iddiasındadır (Kadioğlu, 2008, s. 33); (bu görüşün bir eleştirisi için: Vurucu, 2013). Sözü edilen düşüncede devlet ve milleti birbirinden alakasız, bağımsız, zorla bir araya getirilmiş iki farklı varlık alanı gibi tasavvur edilmesi mevcut dünyanın siyasal gerçekliğinden kopuk “ütopik” bir tasavvurdur.

Genel anlamda bu vatandaşlık modelleri, “Toplumsal bir sözleşmeye dayanarak, örneğin anayasal metin içinde somutlaştırılarak, farklı etnik, dinsel ve inanç kümelerinin ulus-devlet içinde kabulünü ve bu kümelerin her birinin kendi varlıklarını toplumsal olarak koruyabilmelerinin ve geliştirebilmelerinin güvencesinin toplumsal ve siyasal olarak sağlanması anlamına gelmektedir” (İçduygu & Keyman, 2000, s. 185). Kargıoğlu, İdeolojisiz/kimliksiz bir anayasa tasarımının “sosyolojik şizofreni” kavramıyla açıklar:

Açıktır ki ‘Hukuk’a ilişkin böylesi bir ön kabul; düpedüz sosyolojik bir ‘şizofreni’ olup, tıpkı Marksist sosyalizmdeki ‘Ekonomi–Toplum İlişkisi’ne benzeyen bir indirgemecilikle, tüm toplumsal kurumlar arasındaki süregelen (politik) birliği ve de etkileşimi inkâr etmek demektir: Çünkü bilindiği üzere hukuk kuralları; devletin yaptırım gücüyle yapışık bir şekilde var olmak anlamında, diğer bütün toplumsal (yâni: Dinî, ahlâkî, geleneksel, vs...) kurallardan ayrılmakla birlikte, söz konusu kurallarla da daima birtakım ilişkiler içerisindedir: Bu çetrefil ilişkilerin ise; kimi zaman nitelik bakımından [“yasallık = meşruluk (uzlaşma)” ya da “yasallık ≠ meşruluk (çatışma)” gibi farklılıklar gösterebilir de, nicelik bakımından ‘sıfır’a eşitlenmeleri kâtiyen mümkün değildir. Hâl böyleyken; nihilist anayasacılık hareketleri tarafından, diğer bütün toplumsal kurumlardan arınık bir biçimde kurulabileceği iddia edilen ‘Saf Hukuk’ düzenleri, somut toplumsal gerçeklikte karşılıkları bulunamayan, ‘düzmece’ düzenlerdir. Ya da daha açık bir deyişle: ‘Saf Hukuk’ düzenleri, birer ‘toplumsuz hukuk’ düzeni olarak, ‘gerçek dışı’ düzenlerdir. (Kargıoğlu, 2013, s. 407)

Kargıoğlu adı geçen çalışmasında devletin zorunlu koşulunu vurgularken şu gerekçeyi ortaya koyar:

Modern toplumlarda; anayasal düzenin ontolojik temeli devlet, devletin ontolojik temeliyse ‘siyasal olan’dır. Bir başka deyişle: Modern toplumlarda; anayasal düzenden söz etmek devletten, devletten söz etmek ise “siyasal olan”dan söz etmek demektir. Çünkü ‘siyasal olan’, hem devletin hem de anayasal düzenin ‘zübde’si olup, devletler ve de anayasal düzenler, ‘siyasal olan’dan farklı (otonom) birer ölçü değil, yalnızca ‘siyasal olan’ın farklı biçimleridirler.

Anayasal Vatandaşlığı savunan İçduygu ve Keyman’ın farklılıkların tanınmış olsalar dahi “ortak bir kimlik kodu”na ihtiyaç duydukları yönündeki şu tespiti de kayda değerdir: “Globalleşme sürecindeki çoğulcu modern toplumlarda anayasallık ruhu, kültürel (etnik, dinsel,

cinsel vb.) farklılık taleplerinin köktenci siyasal stratejilere dönüşmesini engelleyen ve bu taleplerin ‘ortak bir payda ortak bir kimlik kodu’ üzerinde yaşama geçirilmesini sağlayan etik koddur” (İçduygu & Keyman, 2000, s. 176). İçduygu, çok kültürlü bir toplum modelini belirleyen, nüfusunun farklı etnik kökenlerden gelen insanlardan oluşması değil, bu insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin belirli bir özgül çerçevede düzenlenmesinin biçimi olarak değerlendirir. Ayrıca sayısal anlamda olmasa bile siyasal güç ilişkileri anlamında başat olan etnik kümenin bu ilişkilerin bütününe belirleme gücünün çok daha fazla olacağı tartışılmaz (1995, s. 121). Günümüzdeki uluslararası göç, terörizm, iç çatışmalar, savaşlar sebebiyle ulus-devletlerin vatandaşlığa kabul etme şartları sürekli değişiklik arz etmektedir ki, bu da ulus-devletlerle vatandaşlık arasında mutlak, özsel, sınırları kesin çizilmiş, ilkeleri belirlenmiş bir zorunluluk ilişkisi olmadığını göstermektedir. Bir devlete üyeliğin simgesi olan vatandaşlık formel bir nitelik taşıırken, sosyo-politik ve kültürel bir kategori olarak millete üyelik için bir özelliktir. Ancak vatandaşlık, sadece yasal statüsüyle sınırlı değildir, aynı zamanda bireyin topluluğa eklenmesi ve siyasal kamusal olanla kurduğu ilişkinin de ifadesidir. Ulus-devletin tarihsel süreçte ideal kimliği bir toplum formu olarak “millet” olmuştur. Millet tartışılan ve bugün de post-modern felsefenin eleştirisi sonucu gündemdeki yerini koruyan ise “millet” kavramını kimin ve hangi toplumsal grupların dahil edildiği ve dışarılandığıdır. Millet, önce sadece aristokratları, mülkiyet sahiplerini, erkekleri, sonrasında ise devletin sınırları dahilindeki vatandaş kabul edilen bütün bireyleri kapsayan bir gelişim seyri takip etmiştir. Ülke sınırlarındaki bütün bireyleri tikel kimliklerinin ötesinde soyut kapsayıcılıkla içeren siyasal ve hukuki bir kimlik ve demokrasinin de işleyiş kodu olarak millet, etnik, dinsel, cinsel, mezhepsel merkezli kolektif temsil hakları talep eden politik ve hareketler karşısında ideal kimlik vasfını sürdürmektedir.

5. Kimlik ve vatandaşlık

Vatandaşlığın kimlik formu olan milli kimlik yerine “anayasal yurtseverlik” gibi kuramlara yerini bırakılmasının talep edilmesi, vatandaşlığın, eski Grek topluluklarından beri bir kimlik ifadesi anlamına geldiği gerçeğini göz ardı etmektedir. “Vatandaşlık” kavramı bir kimliğe mündemiç bulunduğundan “kimlikten arındırılmış bir vatandaşlık” projesi için bugün mevcut bilimsel müktesebatın terk edilmesi ve yeni ifade ve kavramların bulunması gerekmektedir. Ulus-devlet vatandaşlığının dışlayıcı, farklılaştırıcı niteliği vurgulanırken, bunun yerine her biri aynı mantık örgüsüne sahip çok-kültürlü/anayasal/teritoryal gibi vatandaşlık modellerinin önerilmesi, aslında, eleştirilen duruma düşmektir. Çünkü vatandaşlığın asli işlevi kendi üyelerini eşitlerken, içerlerken aynı zamanda kendi üyesi olmayan başka vatandaşlık kümesi mensupları ile farklılığını vurgulayarak dışarlamak, sınırlarını belirginleştirmektir. Şayet uzayda yeni bir yaşam keşfedilmediyse dünya vatandaşlığının bir anlamı yoktur. Kültürleri kaldırmak, dilleri tekleştirmek amaçlanmıyorsa dünya vatandaşlığının bir işlevi olmayacaktır. Son kertede “dünya vatandaşlığı” da “vatan” a mensubiyeti, bir siyasal kimliğe mensubiyeti ifade etmesi açısından dışlayıcıdır; ötekileştiricidir. Burada sorun “öteki” kavramının negatif bir içeriğe hapsedilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa “öteki” zorunlu olarak “olumsuz” a bağımlı değildir. “Büyük” veya “hâkim” grup ve üyeleri kendileri dışındakileri ötekileştirebilir velakin aksi de söz konusudur. Bir azınlık veya hâkim grup üyesi olmayan da hâkim ve büyük grup üyelerini ötekileştirebilir. Bireylerin ve grupların bir bilinç oluşturmaları, kendilerini tanımaları, kısacası bir kimlik inşa etmeleri “ötekini” zorunlu kıldığı için olumlu bir işlevi vardır. Köktürk’e (2005, s. 149) göre, ortak dünyamızda öteki, bizimle beraber var olan, bizimle aynı var olma hakkına sahip, kendisine karşı sorumluluk ve bağlılık duyduğumuz mensuplardır. Onlar olmaksızın ortak dünyamızı inşa edemeyeceğimizi baştan–zımmen de olsa-kabul ederiz. Ama etnik tasarım dünyasında öteki, ona benzemekten ya da onunla benzeşmekten kaçınılması gereken özne haline gelir

Ulusal vatandaşlığa alternatif olarak sunulan modelin farklılaştırıcı özelliği hukuki, siyasal olarak eşit, soyut bireylere göre tasarımlanmış olan ulusal vatandaşlığın cemaat, tekil özellikleri taşıyan kolektif/grup kimliklerine ikamesini öngörmesidir. İktidarın, egemenliğin kaynağının “millet” aktarılması ile birlikte söz konusu egemenliğin eşit olarak kullanılması için geliştirilen strateji vatandaşlık kurumudur. Modern ulus-devletlerde vatandaşlık bireyle devlet arasındaki hukukî ve siyasî ilişki olarak tanımlanmaktadır.² Böylece yerel, tikel kimliklerin ötesinde bir vatandaşlık kimliği de bütün ülke insanının ortak kimliği haline dönüşmüştür. Hukukun üstünlüğünün bir ilke olarak koşulduğu siyasal sistemde vatandaşlığa ilişkin temel ilke ve kurallar anayasal hükümlerle düzenlenmiştir. Bireyi koruyan ve kollayan bu ilişki biçimi eski düzene kıyas kabul etmez bir insan hakları kazanımını ortaya koymuştur. Başka bir deyişle vatandaşlığın siyasal kimlik, hukukî statü, hak sahipliği, sosyal ve kültürel kimlik, katılımcılık boyutları anayasayla düzenlenmiştir. Bugün siyasal ve sosyal kuram alanında vatandaşlık tartışmaları millî kimlik, egemenlik, haklar, ulus-devlet, demokrasi yani modern vatandaşlığın bileşenleri ekseninde yeniden canlanmıştır. Vatandaşlığın da söz konusu siyasal ve toplumsal değerlere bağımlı olması vatandaşlığın içeriğinin ve öznesinin yeniden kurulması gibi bir çabayı beraberinde getirmiştir. Ulus-devletin dayandığı toplumsal zemin olan “millet”in çoklu bir toplumsal formasyona, milli kültürün çok kültürlülüğe, birey vatandaşlığın grup vatandaşlığına evrilmesi yeni tartışmaların da özünü ve yönünü gösterir.³ Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus söz konusu modern olguların işlevlerinden kaynaklanan bir yetersizlikten ziyade “olan” değil de ideolojik saiklerle sadece “arzu edilen”in peşine düşülmesidir. Yani bir millet olgusunda veya bir vatandaşlık kurumunda görülen yetersizlik, çözülme, çöküş, yok olma gibi olguların varlığı değil sadece tahayyül edilen çöküşten hareketle bir modelin tasarımı vardır.

Sonuç

Modern vatandaşlık kurumunun temel vasfı vatandaşlığı birey temelinde kurmasıdır. Dolayısıyla birey, grup kimliğinin üstünde bir işlev görür. Vatandaşların kendi aralarında ve devletle olan ilişkilerinde bireysellik esastır. Birey, siyasal toplumun bir üyesidir ve siyasal ve kamu haklarını kullanır. Hak temelli vatandaşlık iki biçimde tezahür etmektedir. Birincisi, hakların verili ve kazanılmış statülerine bakılmaksızın bütün insanlığa kazandırılması gereken insan haklarından yola çıkar. İkincisi ise, cemaatçi vatandaşlık ve haklar yaklaşımı; yani bireyin mensup olduğu gruba bağlılığı ölçüsünde haklarla donatılması gerektiğini savunur.

Millet de bir sosyal gruptur ve gerçekliğin bir tür yorumudur. İnsan dünyasındaki bir büyük kitleyi “millet” diye adlandırmak sırf sanal bir kurgu değildir. Bu adlandırmanın, olgusal bir temeli de vardır. Söz konusu temel, kültür olarak kendini göstermektedir. Aynı dili konuşma ve aynı dilden konuşma, müşterek tasarım dünyasına sahip olma gibi unsurlar “olgu” dur. Biz aslında bunların yaşandığı dünyaya bir bağlılık ve aidiyet hissederiz (Köktürk, 2016, s. 47-67).

Temel varsayım ulus-devletin vatandaşlık nosyonunun ülkenin tarihsel ve kültürel değerlerinden arınık olamayacağıdır. Yurttaşlığın üzerinde kurulduğu devlet yurttaş

² Habermas, üyeliğin, devlet mensupluğu statüsünden devlet vatandaşlığına dönüşmesi biçiminde kaydedilen bu anlamsal gelişmede, kavramın hukuksal-siyasî yönüyle kültürel yönünü birbirinden ayırmaktan bahseder (Habermas, 2012, s. 19-20).

³ Parekh, çağdaş devletin bu kazanımları yanında birçok kısıtlamasının da olduğunu söyler. Bunların en önemlisini ise kendisini ideolojik ve politik homojenliğe adanmış olmasında görür. Tüm vatandaşlardan diğer kimliklerine değil vatandaşlık kimliklerine öncelik vermeleri; vatandaş olarak paylaştıkları şeyleri dinsel, kültürel ve diğer toplulukların üyeleriyle paylaştıkları şeylerden daha önemli görmeleri; kendilerini birey olarak tanımlayıp diğerleriyle buna göre ilişki kurmaları; bir vatandaş olarak davranırken dinî, kültürel ve diğer görüşlerini soyutlamaları; devletle benzer şekilde ilişki kurup benzer hak ve yükümlülükler taşımaları beklenmektedir. Ona göre, bu ortak politik kendine bakış, devletin temel öğelerinden ve zorunlu ön koşullarından biridir. Bu konu dışındaki tüm alanlarda farklılık hoş görülebilir ve tüm vatandaşların bunu paylaşmasını sağlamak için de eğitimi, kültürü, baskıyı ve diğer yöntemleri kullanır (Parekh, 2002, s. 235).

ilişkilerinin kuralını ve değerini belirleyen ilkeler, toplumun tarihsel değerleri doğrultusunda belirlenmektedir. Elbette Batının sınıflara, soya, hiyerarşik yapısına dayalı bir toplumsal ve siyasal gelişim süreci, bu ikili yapılardan münezze bir toplumsal forma dayanan toplumun vatandaşlık ilkeleri aynı temelde değerlendirilemez. Bu sebeple vatandaşlığın yerel, etnik, kültürel kimliklerden soyutlanarak evrensel bir form kazanması gerektiği yönündeki yaklaşımlar, bir olgunun ortaya çıkışına göre şekillenen modellerden olmaktan ziyade, belirttiğimiz gibi, arzulanana göre beliren isteklerdir. Nitekim alternatif vatandaşlık kuramlarının dayandığı toplumsal formasyon olan çokkültürlü toplum modellerinin iflasının açıkça ilan edilmesi, bu vatandaşlık kuramlarının olan değil, arzulanana olduğunu göstermektedir.

Kısacası birey temelli ulusal vatandaşlık yerine grup temelli çokkültürlü/küresel/anayasal vatandaşlık kuramlarının siyasal ve toplumsal alanı düzenleme varsayımlarının ve argümanlarının geçersizliği ortaya çıkmıştır. Bu modellerin yeterli bir zaman diliminde uygulama alanına dahi geçemeyişi de güvenlik ve istikrar kaynaklı görülmektedir. Ulus-devlet ve toplum sistemlerinin aşıldığını iddia edenler alternatif bir toplumsal-siyasal sistem önermiş değillerdir. Ulus-üstü yönetim şekline bir model oluşturabileceği düşünülen Avrupa Birliği ulusal bağlılıklar ya da kaygılar sınırlarını aşan bir toplumsal-siyasal bütünlük oluşturmuş görüntüsü vermemektedir. Konu üzerinde düşünen uzmanlar, daha uzunca bir süre dünya sisteminin ulus-devletler temelli örgütlenmesinin devam edeceği görüşündedirler (Akça, 2005, s. 240-241). Vatandaşlık aracılığıyla yerel ve cemaat aidiyetlerinin üstünde yeni bağlılıklar oluşturarak yeni bir toplumsal bütünlük tesis eden ulus-devletler, kültürel ve hukuki boyutları ile toplumdaki farklılıkları koruma konusunda en iyi örgütlenme modeli olarak mutlak iyiyi sunmadığı açıktır. Bununla birlikte etno kültürel ve dini farklılıkların korunması ve sürekliliğinin sağlanması konusunda mutlak kötüyü temsil etmediği de tarihsel deneyimle sabittir. Avrupa özelinde pre-modern dönemdeki siyasal modellerle kıyaslandığında eşitliğin sağlanması ve sosyolojik olarak farklılıkların korunması konusunda, sürekli kendini yenileyen özelliğiyle, ulus-devletlerin ve bileşenlerinin kazanımlarını görmezden gelmek bilimsel bir tutum değildir.

Kaynakça

- Akça, G. (2013). Devletler, toplumlar ve çoğulculuk tartışmaları: Gerçekler ve kurgular. *Yeni Türkiye*, 50, 478-491.
- Akça, G. (2005). Postmodernite ve ulus devlet. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 232-257.
- Brubaker, R. (2009). *Fransa ve Almanya'da vatandaşlık ve ulus ruhu* (V. Pekel, Çev.). Ankara: Dost Kitapevi.
- Erdem, F. H. (2012). Yeni anayasaya doğru: vatandaşlık Osmanlı-Türkiye anayasalarında ve yeni anayasada vatandaşlık. *SETA Analiz*, 51, 1-24.
- Erdenir F. H. B. (2006). *Avrupa kimliği: Pan-milliyetçilikten post-milliyetçiliğe*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Gündoğan, A. O. (2016). Demokrasi ve kabul görme sorunu. Erişim adresi (21 Ekim 2016): <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Bildiri/Ali-Osman-Gundogan-Demokrasi-ve-Kabul-Gorme-Sorunu.pdf>
- Habermas, J. (2002). *Küreselleşme ve milli devletlerin akıbeti* (M. Beyaztaş, Çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Habermas, J. (2012). *Öteki olmak, ötekiyle yaşamak-siyaset kuramı yazıları* (İ. Aka, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İçduygu, A. & Keyman, E. F. (2000). Globalleşme, anayasallık ve Türkiye'de vatandaşlık tartışması. E. F. Keyman & A. Y. Sarıbay (Der.), *Global yerel ekseninde Türkiye* (s. 157-173) içinde. İstanbul: Alfa.

- İçduygu, A. (1995). Çokkültürlülük: Türkiye vatandaşlığı kavramı için toplumsal bir zemin. *Türkiye Günlüğü*, 33, 117-126.
- Kadıoğlu, A. (1999). *Cumhuriyet iradesi-demokrasi muhakemesi*. İstanbul: Metis.
- Kadıoğlu, A. (2008). Vatandaşlığın ulustan arındırılması: Türkiye örneği (C. Cemgil, Çev.). A. Kadıoğlu (Haz.), *Vatandaşlığın dönüşümü: Üyelikten haklara* (s. 31-54) içinde. İstanbul: Metis.
- Kargıoğlu, F. (2013). Bir ihtimal daha var, o da ölmek mi dersin? ya da anayasa savaşlarına schmittyen bir katkı: Nihilist anayasacılık. *Yeni Türkiye*, 50, 401-416.
- Kaygusuz, Ö. (2005). Modern Türk vatandaşlığı kavramının erken öncülleri: Milli Mücadele Dönemi'nde ulusal vatandaşlığın kuruluşu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(2), 195-217.
- Köktürk, M. (2005). *Hedef ülke Türkiye'de birey, toplum ve siyaset*. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- Köktürk, M. (2016). *Millet ve milliyetçilik: Eleştirel yazılar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özakpınar, Y. (2008). Türk milliyetçiliği: Sosyal psikoloji açısından bir analiz ve yeni bir model. H. S. Arslan (Ed.), *Statükodan değişime milliyetçilik ufku* (s. 23-41) içinde. Ankara: Binyıl Yayınları.
- Parekh, b. (2002). *Çok kültürlülüğü yeniden düşünmek* (B. Tanrıseven, Çev.). Ankara: Phonix.
- Schnapper, D. (1995). *Yurttaşlık cemaati: Modern ulus fikrine dair* (Ö. Okur, Çev.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Temelat, N. (2011). *Ülke anayasalarında vatandaşlık tanımları*. Ankara: TBMM Araştırma Merkezi,
- Vurucu, İ. (2013). Ulus-devlet polemigi: İbretlik bir panorama. *21.Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 1-17.
- Wenden, C. W. D. (1998). Ulus ve yurttaşlık: Hem rakip hem ortak (S. İdemen, Çev.). J. Leca (Haz.), *Uluslar ve milliyetçilikler* (s. 23-34) içinde. İstanbul: Metis Yayınları.